

Tolcsvai Nagy Gábor

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest; KFE Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, Nyitra, gnagy@ukf.sk

Nyelvszemlélet, személyiség-, közösség- és kultúraképzés a szlovákiai magyar nyelvtankönyvekben (I. rész)

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány a szlovákiai magyar kisebbségnek írt több magyar iskolai nyelvtankönyv egyes témaköreit vizsgálja. A vizsgálat célja kettős. Egyrészt az iskolai nyelvtankönyvek általános nyelvtudományi jellemzőit kell közelebbről tanulmányozni, a tudományos eredmények megfelelő vagy nem megfelelő tankönyvi alkalmazása, adekvátsága szempontjából: mennyiben alkalmas a tankönyv a kisebbségi magyar iskolások korszerű anyanyelvi és általában nyelvi ismereteinek kialakítására és bővítésére. Másrészt külön ki kell térni a kisebbségi helyzet specifikus jellemzőire és feltételeire: mennyiben alkalmas a tankönyv a kisebbségi magyar iskolások anyanyelvtanításának megvalósítására.

Az iskolai tankönyvek felépítésében, elméleti és módszertani megalapozásában számos tényezőnek kell érvényesülnie. Ezek közül a tényezők közül az alábbiakban a következőket érvényesítem: a) a nyelv általános nyelvtudományi és tankönyvi értelmezése, b) a nyelv jelenséghatárait tankönyvi lebontása, a tankönyvi tematika és a nyelvtudomány rendszerének megfelelői, c) a szöveg nyelvtudományi és tankönyvi leírása, d) a tankönyvbeli tudományos koherencia kérdései.

Az alábbi kifejtésben a következő tankönyveket vizsgálom:

■ Uzonyi Kiss Judit–Csicsay Károly: Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák II. osztálya számára. Terra, 2012.

■ Uzonyi Kiss Judit–Csicsay Károly: Magyar nyelv. Tankönyv a gimnáziumok és a szakközépiskolák III. osztálya számára. Terra, 2012.

■ Csicsay Károly–Kulcsár Mónika: Tankönyv a középfokú szakmunkásképző iskolák 1–3. osztálya számára. Terra, 2013.

■ Simon Szabolcs–Misad Katalin–Szabó Mihály Gizella: Magyar nyelv a középiskola 1. osztálya számára. Bratislava: SPN, 2009.

2. A nyelv reflexív feldolgozása

A nyelv a kultúra része, pontosabban a közösség kultúra- és önalkotó tevékenységeinek egyike. A nyelv nem eleve „kész”, adott szerkezet, amelybe mintegy beleszületnek az emberek, vagy amelyet kívülről adottként megtanulnak. A nyelv az emberi megismerő és közösségi cselekvő tevékenységnek folyton újból megalkotott tényezője, közege és eredménye, feltétele és terméke egyszerre (vö. Chafe, 1994, Kemmer–Barlow 2000, Langacker 2008, Szilágyi N. 1996, Tomasello ed. 1998). A nyelv a mindenkori beszélő számára látszólag nem változik, valójában azonban a beszélő mindig változtat rajta egy kicsit, általában akaratlanul, a fogalom- és jelentésképzés alkotó, emergens folyamatában (I. Croft 2009).

Egy közösség, egy kultúra mindig reflektál saját nyelvére, beleértve nyelvhasználatát. A reflexió több területen történik egyszerre, párhuzamosan. A modernizáció kezdete, a magyar törté-

nelemben a 18. század második fele óta a nyelvi reflexió három nagy területét bizonyosan fel lehet ismerni. E három terület a mindennapi nyelvhasználat, az iskola és a tudományos kutatás. A három nagy területen folyó nyelvvvel kapcsolatos tevékenységek egyrészt különböznek és egyúttal egymásba érnek, másrészt történetileg erősen változtak.

A mindennapi nyelvhasználat során, a kultúra napi gyakorlatában megvalósuló nyelvi reflexió megmutatkozik a mindennapi nyelvi kommunikációban és hozzá fűzött kritikai megjegyzésekben, például a dicsérő és elítélő véleményekben, az érthetőségre vonatkozó kommentárokból, valamint az általánosabb nyelvhelyességi ítéletekben. Ez a tevékenység szociokulturális korlátok nélkül megvalósul a legkülönbözőbb helyzetekben, eltérő anyanyelv-változatú, műveltségű, iskolázottságú beszélők által. A mindennapi nyelvi reflexió a beszélők intuitív, gyakorlati tudásán alapul. Ez a tudás abban az értelemben intuitív, hogy a beszélő tudja alkalmazni tudását, de nem tud róla feltétlenül beszámolni szabatos fogalmi rendszerben. A mindennapi nyelvi reflexió az intuitív tudást tudatosítja valamilyen mértékig, általában részleges, főképp iskolai eredetű tanult tudás segítségével is.

Az iskolának többszörös szerepe van a nyelv kulturális feldolgozásában és értelmezésében. Egyrészt az iskola az anyanyelvi nevelés színtere. Az anyanyelvi nevelés kiterjed az intuitív nyelvi tudás tudatosítására, szabatos fogalom-

rendszerben való rögzítésére és megtanítására. Továbbá magában foglalja az intuitív nyelvi tudás továbbfejlesztését: azoknak a nyelvi formáknak az oktatását, amelyek nem sajátíthatók el feltétlenül minta alapján a mindennapi tevékenységek során, illetve azoknak a nyelvváltozatoknak (például a szten-dernek) a valamilyen szintű megtanítását, amelyek nem férhetők hozzá a nyelvterület minden részén azonos mértékben, de a szocializációhoz, az iskolázottsághoz és a munkaerőpiacon való megjelenéshez szükségesek. Az iskola emellett tágabban is a nyelvi, elsősorban az anyanyelvi tudás fejlesztésének színtere: minden tantárgy új fogalmakat, azok megnevezéseit vezeti be rendszeres eljárással, ezáltal fejlesztve a tanulók fogalmi tudását és e tudás nyelvi kifejezhetőségét, a fogalmi fluenciát (l. De Knop–de Rycker eds. 2008). Az idegennyelv-oktatásnak az előbb említettekkel szoros párhuzamban kell foly-nia a megfelelő hatékonyság érdekében (Achard–Niemeier eds. 2004).

A tudomány az általános és tudomány-specifikus elméleti keretekkel, módszertanokkal vizsgálja és írja le az adott jelenségek körét, nemzetközileg érvényes, autentikus módon. E körülmény érvényes a nyelv tudományos kutatására. A mai nyelvtudomány fontos eredményeinek és jellemzőinek lényege alább olvasható.

Az iskolai oktatás, így az anyanyelvi nevelés külön színtere a tankönyvírás. Egy tankönyv egy-egy tudományág legfontosabb, megbízható és egyben korszerű eredményeit összegzi a tanulói korosztály mentális befogadóképességének megfelelő szinten, ehhez igazodó kifejtettséggel és elvontsággal vagy konkrétsággal. Az iskolai tankönyv készítése két szintérbeli tevékenység közös eredménye: az iskolai pedagógia és a tudomány közösen tud létrehozni pedagógiailag hatékony, megfelelő, egyúttal tudományosan autentikus tankönyvet. A tankönyv írójának vagy íróinak e kettős ismeretrendszerrel kell rendelkeznie, kiemelkedően magas színvonalon: át kell látniuk a pedagógia aktuális szakmai helyzetét, fő problémáit, és ezzel együtt egy szakma megbízható és korszerű tudományos eredményeit úgy, hogy a kettőből harmonizált, koherens rendszert tudjanak készíteni, korosztályi szinten megérthető és megtanulható formában.

Az iskolai oktatásban és nevelésben, valamint a tankönyvírásban minden esetben érvényesül valamilyen nyelv-

szemlélet, ezzel együtt személyiség-, közösség- és kultúráképzés. Az anyanyelv-pedagógia sohasem pusztán a nyelvi rendszert mutatja be, hanem a nyelv meghatározott nézőpontú leírásával, bemutatásával és tanításával a kultúra egy részét perspektiválja, ezáltal alakítva a tanulók személyiségét és azokat a közösségeket, amelybe a tanulók tartoznak vagy tartozni fognak (funkcionális nyelvészeti megközelítéssel lásd Kugler–Lengyel–Tolcsvai Nagy 1998, Kugler–Tolcsvai Nagy 1999). Ekképp az anyanyelvi oktatás visszahat a kultúra önalkotó és önreflexív folyamataira.

3. A nyelv tudományos leírása

A nyelv tudományos leírása mindig meghatározott elméleti keretekben és módszertanok szerint történik. A tudományos megismerés rendje, vagyis az ellenőrzött elméletek, módszertanok adatgyűjtési eljárások, leíró műveletek a zavarba ejtő sokféleség és az emberi elme eszményítő, sematizáló hajlama között keresi a megfelelő arányt. Azt a tudományos közmegegyezést keresi, amely a többféle értelmezés és a jelenségek sokfélesége között ésszerű rendet tud teremteni.

A nyelvtudomány hosszú ideje plurális, vagyis több, egymástól jelentősen különböző nyelvtudományi nyelvleírás létezik egy időben, egymással vitázva. Az ezredfordulón két nagy elméleti irányzatot lehet megkülönböztetni: a formális és a funkcionális nyelvelméletek irányzatait (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008). Mindkét irányzathoz számos kidolgozott nyelvelmélet tartozik. A két irányzat között nem éles a határ, vannak átmeneti elméletek.

A tudományos nyelvleírás egyik fő területe a nyelv funkcióinak a megállapítása. A formális nyelvészeti irányzatok szerint a nyelv a valóságot tükrözi vissza, gondolatot fejez ki, meghatározott számú szabályokból álló szabályrendszerrel és elemkészlettel. E felfogás szerint a nyelv eszköz, amely az embertől független világot tárgyiasan vissz tükrözi. A formális nyelvészet elidegeníti a beszélő embertől a nyelvet, holott a nyelv az ember egyik legbensőbb tudása, a beszéd, a beszéddel történő közös cselekvés az egyik legalapvetőbb emberi, közösségi esemény.

A funkcionális nyelvészeti irányzatok szerint a nyelvvel a beszélő leképezi a világot, pontosabban annak mindig egy részét. Másképp fogalmazva: a nyelv által a beszélő mentálisan újraalkotja, elméjében megismerő művele-

tekkel fogalmi rendszerben feldolgozza a számára fontos dolgokat, folyamatokat, eseményeket (lásd Langacker 2008, Radden–Dirven 2007, Tolcsvai Nagy 2011, 2013).

A funkcionális nyelvészet szerint a kommunikáció közös figyelmi jelenet, amelyben a beszélő és a hallgató ugyanarra a harmadikra, vagyis a beszélgetés tárgyára irányítja a figyelmét (Tomasello 2002, Tátrai 2011). Közösen cselekszenek: a beszélő reprezentálja tárgyát, a hallgató pedig erőfeszítéseket tesz a megértésre. A kommunikáció közös referenciális jelenet, tehát a beszélő és a hallgató a szövegvilágban ugyanazokat a dolgokat és folyamatokat azonosítja, közös jelentésképzéssel, vagyis a jelentésekben való közös megegyezésben.

Az emberi kommunikáció említett jellemzői egyrészt az önmegértés, a személyiség kiteljesedése, másrészt a közösségalkotás tényezői, amelyek egyúttal természetes módon kultúraalkotó tényezők. Mindezt a beszélő emberek teszik, nem kívülről, felülről jön.

A nyelv funkcionális leírásának a fentiek értelmében alapvető kérdései a következők (vö. Halliday 1994, Givón 2001, Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008):

- a rendszer és a használat összekapcsolódik, rendszer és használat ugyanannak a jelenségnek, a nyelvnek két oldala,
- a rendszer a használat variabilitásában valósul meg,
- a grammatikaközpontúság nem a használattal áll szemben, hanem vele együtt érvényesül,
- a grammatika funkcionális, jelentést fejez ki, nem üres struktúra,
- a beszédhelyzet és a kontextus fontos használati tényezői be vannak építve a rendszerbe,
- a szöveg és a stílus a nyelv része.
- A funkcionális nyelvészet alapelvei a következők:
- A nyelvi rendszer kisebb és összetett elemeit a mindenkori beszélő nézőpontjából kell bemutatni, hiszen a mindenkori beszélő aktuális perspektívája alakítja a közlés nyelvi szerkezetét.
- A nyelvi kifejezéseket jellegzetes, gyakori közegükben kell leírni, nem önmagukban.
- A jelentés egyenrangú az alakkal (az alaktani, mondattani szerkezetekkel), sőt egyes magyarázatokban a jelentés elsődleges, a jelentésszerkezetekből erednek a morfológiai és szintaktikai szerkezetek.